

TARİHÇİ KİMDİR?

Prof. Dr. Kadir CANATAN¹

Tarihçiyi diğer sosyal bilimcilerden ayıran noktalar nelerdir? Acaba tarihçi, zihinsel kalıpları bakımından farklı bir yapıya mı sahiptir? Bu ve buna benzer soruları çıkış noktası olarak tarihçinin kimliğini ve profilini incelemeye kalktığımızda karşımıza çıkan ilk mesele, onun “zaman” algısı olacaktır. Çünkü tarihin konusu, somut olarak zamandır. Hatta daha tam olmak gerekirse “geçmiş zaman”dır. Buradan hareketle tarihçi ile ilgili ilk saptamamızı yapabiliriz: Tarihçi yüzünü geçmiş zamana çevirmiş, geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan olay ve olgularla uğraşır. Tarihçinin tam karşısında fütürolog durur. Tarihçi ne zaman geçmişe odaklanmışsa, fütürolog da o kadar “gelecek zaman”a yönelmiştir. Sosyolog ise “an”a, şu anki zamana odaklandığı için tarihçi ile fütürolog arasında bir yeredir.

Bu farklılıklara rağmen tarihçi, sosyolog ve fütüroloğu birleştiren ortak nokta, her üçünün de zamanla ilgisi olması ve toplumlara zaman içinde konumlandırmasıdır. Başka bir deyişle her üçü de toplumsal olay ve olgulara süreçsel olarak yaklaşmaktadır. Bu süreçsellik, tarihçi için ilginç bir durum yaratır. Her ne kadar tarihçi, geçmişe dönük bir çalışma içinde ise de geçmişe bakış an tarafından belirlenir. Bugünden hareketle geçmişe sorular sorar ve cevabını bulmak ister. Bu bakımdan tarihçi, geçmişini bugüne bağlantılı olarak

¹ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü Öğretim Üyesi, kadir.canatan@izu.edu.tr

kavrar. Tarihe sürekli yeni sorular sorar ve bu yeni sorularla, bilindik olgu ve bilgileri sürekli güncelleştirir.

Zaman boyutuyla şunu söylemeden geçsek, tarihçiye haksızlık etmiş oluruz: Tarihçi sadece geçmiş zamanda yaşayan kişi değildir. Bilakis tarihçi günümüzde yaşayan ama geçmişle uğraşan bir kişidir. Bu çifte konum (bugün ve geçmişle ilişkili olmak), onun çağımıza dönük sorunlara yaklaşımını da biçimlendiren bir şeydir. Tarihçi, meslek gereği geçmişte sorunlar nasıl çözümlenmişse, bugüne de aynı yöntemleri ve çözümleri önerir. En azından bu yönde bir eğilime sahiptir.

Bu noktada onun hangi tür bir tarihçilik yaptığı da önemli bir rol oynar. Siyasal tarihçiler siyasal güçlerin gelişleri ve gidişleri, yükselişleri ve inişleriyle ilgilenirler. Bu süreçlerde “güç” ve “entrika” faktörünün rolünü gözlemlerler. Bu kendiliğinden tarihçiye sorun çözümlerinde bir etki yapar ve zihinsel bir biçimlenmeye yol açar. Eğer bir tarihçi, uluslararası anlaşmazlıklarda güç, savaş ve entrika oyunlarını öneriyorsa buna şaşmamak gerekir. Çünkü tarihte hep bunlar olmuştur ve iş yapmıştır! Ama kabul etmek lazım ki, bir kültür tarihçisi ya da bilim tarihçisi sorunlara farklı yaklaşır.

Geçmiş ve an üzerinde konuşmak ne demektir?

“Sosyolog ve Tarihçi” kitabının yazarları, bu iki meslek grubunun çalışma alanları ve özneleriyle ilişkileri konusunda basit ama çarpıcı bir şey söylüyorlar: “Tarihçiler ölümler, sosyologlar ise diriler/yasayanlar üzerinde konuşurlar.”² Geçmiş ile bugün arasındaki farklardan birisi budur. Tarihçi ölü figürler hakkında konuşurken oldukça rahat hareket edebilirler, çünkü ölümler tepki vermezler. Ama sosyologlar bu kadar rahat değildirler, özellikle etkileşim ve geribildirim olanaklarının arttığı günümüzde üzerinde konuştuğu

² Roger Chartier & Pierre Bourdieu, Sh. 20, Açılım Kitap, İstanbul 2014.

kişi ve grupların hedefi haline gelebilirler. Üzerinde konuştukları kişi ve gruplar bu konuşmalardan hoşnut kalmazlarsa, eleştiri başta olmak üzere her türlü itham ve saldırıya maruz kalabilirler. Demek ki araştırma özeninizle ilişki kurma biçiminiz, davranış ve konuşma biçimlerinizi etkiler. Bu noktada tarihçi gamsız olabilir, ama sosyolog çoğunlukla duyarlı ve özenli olmak zorundadır.

Zaman, toplumlar ve kurumlar açısından “değişim” demektir. Sosyologlar değişimin çocuklarıdır. Sosyoloji, büyük değişimler sonrasında ortaya çıkan yeni toplumu anlamak ve açıklamak üzere sahneye çıkmıştır. İbn Haldun’u dinlersek, tarihçiler değişim konusunda pek duyarlı değildirler. Tarihçileri yanıtlan en önemli faktör, “Çağların değişmesi ve günlerin geçmesi ile millet ve kavimlerin de değişeceği hususunun dikkatten kaçması, tarihte vaki olan (ve gözden kaçan) gizli hatalardandır. Bu husus çok kapalı ve son derece gizli olan bir hastalıktır.”³ Bu özellikle geleneksel, modern-öncesi tarihçiler için geçerlidir. Geleneksel toplumlarda değişme uzun bir zamanı ve birçok kuşağı kapsadığından gözlenmesi zor bir olgudur. Bunun dikkate alınmaması ise tarihçileri yanıtlan önemli bir noktadır: Tarihe hiç değişmiyormuş gibi bakmak, geçmiş ile bugün arasında fark olmadığını söylemektir! Bu ise çağımızın bir sosyal bilimcisi için kabul edilebilecek bir görüş değildir.

“Tarih tekerrür eder” şeklindeki yaklaşım, değişim fikriyle taban tabana zıttır. Bu organizmacı bir tarih felsefesini ifade eder. Bu yaklaşıma göre toplumlar ve kurumlar doğarlar, gelişirler, yaşlanırlar ve nihayetinde ölürler. Tarihte hep tekrar vardır. Ölümünden sonra tabiat nasıl yeniden canlanıyorsa, oyun yeniden başlar ve aynı aşamalardan geçilerek yine nihai ve kaçınılmaz

³ Mukaddime, C I, Sh.190, Çev: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.

sona varılır. Organizmacı tarih felsefesi belirlenimci (determinist) bir yaklaşımdır. İnsanın ve toplumların kaderi, hep aynı şeyi yaşamaktır!

Oysa evrimci ve ilerlemeci tarih felsefesi -ki 19. yüzyıldan itibaren devreye girmiştir- bize tam tersini söyler. Tarihte sürekli evrim ve ilerleme vardır, bugün dünle aynı olmadığı gibi yarın da bugünle aynı olmayacaktır. İnsanlık basit ve ilkel bir toplumsal yapıdan ileri ve mükemmel bir toplumsal yapıya doğru evrim geçirmektedir. Her geldiğimiz aşama, bir öncekinden daha iyidir! Aslında bu yaklaşımda da bir belirlenimcilik söz konusudur. İlkinde yozlaşmaya doğru bir değişim öngörülürken, ikincisinde ileriye doğru bir değişim beklenmektedir. Her iki değişim modelinde de insanlık bir kadere tabidir.

Sözünü ettiğimiz tarih felsefeleri açısından iki tür tarihten bahsetmek mümkündür: Gelenekçi-muhafazakâr tarihçi ve ilerici tarihçi. İlki geçmiş ve bu geçmişten gelen mirası sever ve kutsar. İkincisi ise geçmişi geçmişte bırakmayı tercih eder, yeniliğe âşıktır. Yenilik adına geçmişi etiketler. Geçmiş, karanlıktır!

Bu iki tip tarihçi arasındaki kavga, bir nevi kuşak kavgasıdır. Eski nesil muhafazakâr, yeni nesil ilericidir. Hele bizim gibi geri kalmış bir toplumda (!) iş yapıyorlarsa en önemli tartışma konusu, bu gerikalmışlık konusudur. İlkine göre ilerlemek için geçmiş birikime sahip çıkarak yenilenmek gerekir. İkincisine göre ise eski ve geçmiş olan her şey bizi geriletmiştir, geride bırakır, en iyisi yeni olanı almak ve benimsemektir.

Sosyal bilimlerde tarihin nasıl yapılacağına dair tartışma, tarihçiler arasında bir başka ayrımı beraberinde getirmiştir.⁴ Genelde sosyal bilimlerin

⁴ Emanuel Wallerstein, Yeni Sosyal Bilim İçin, Sh. 59, Aram Yayıncılık, İstanbul 2005.

nomotetik (yasakoyucu) olduğunu, yani evrensel yasaları aradığını düşünenler, fiziksel fenomenleri incelemek ile beşeri fenomenleri incelemek arasında bir fark görmezler. Tümevarım yöntemi, yani tekil olayları genelleyerek bir yasaya ulaşma en uygun yöntemdir. Sosyal bilimler yelpazesinin öteki ucunda idiyografik tarihçiler dururlar. Bunlar beşeri toplumsal eylemlerin tekrarlanamaz ve tekil olduklarını iddia ederler. Bu durumda tümevarım mümkün görülmez, çünkü her olay spesifiktir ve spesifik koşulların ürünüdür. Genelleme yapmak, olayların özgün yapılarının üstünü örtmek ve karartma yapmaktır.

Yasakoyucu tarihçiler natüralist, idiyografik tarihçiler hümanist olarak bilinirler. Bunlar arasındaki savaş tümünden bitmiş sayılmazsa da, birçok sosyal bilimci ve tarihçi bir ara noktada uzlaşmak gerektiğine dikkat çekmektedir. Wallerstein gibi bir sosyolog ile Braudel gibi bir tarihçi bu görüşte birleşmişlerdir.⁵ Üçüncü yol, tarihsel ve toplumsal olguların önce kendi tikellikleri içinde incelenmesi, sonra da ortak noktaların tespit edilerek genellemelere gidilmesini önermektedir. Sözelimi savaş olgusu evrensel bir olgudur, ama her toplum ve dönemde spesifik hallere bürünür. Onun zaman içinde spesifik hallere bürünmesi genel ve evrensel bir olgu olarak incelenmesine mani değildir, özellikle karşılaştırmalı çalışmalar savaş olgusunun genel ilkelerini ortaya çıkarmada yararlı olabilir.

Tarihçi ne kadar objektiftir? Onun doğru bilgiyi üretmesine mani haller var mıdır? Varsa bunlar nelerdir?

Bu sorular, özellikle İbn Haldun'un tarihi bilimsel temellere oturtma çabasında asli sorular olmuştur. O, olay/olgu ile tarihi haber arasındaki uygunluğa dikkat çekmiş ve olgulara uygun düşen haberleri bilgi değeri olan

⁵ A.g.e., Sh. 63-67.

veriler olarak görmüştür. Ona göre tarihçileri, objektif olmaktan uzaklaştıran bir takım etkenler vardır, eğer tarihçi bunları dikkate alırsa düzgün bir tarihçilik yapabilir. Tarihçileri yanıltan sebepleri altı noktada özetlemek mümkündür.⁶

Her şeyden önce taraftarlık (yan tutma) tarihçileri saptıran bir faktördür. Herhangi bir görüş ve mezhebe bağlılık, tarihçileri tarafsızlık ve bağımsızlıktan uzaklaştırır. Burada İbn-i Haldun'un bahsettiği taraftarlık, siyasal ve dini (mezhebi) taraftarlık olup tarihçinin tarihi olayları ve haberleri bağlı olduğu görüş ve kesim lehine ya da tam tersine karşıtı olduğu görüş ve kesimin aleyhine çarpıtmasıdır. Bu sorun modern zamanlarda da sosyal bilimlerde “değer bağımlılık” ya da “değer bağımsızlık” başlığı altında tartışılmaktadır.

İkinci olarak râvilere aşırı güven duymak tarihçileri yanıltan bir başka etkidir. Tarihi haberlerin kaynağı râvilerdir. Râviler karşısında eleştirel bir tavır almamak ve onların her aktardığı şeyi olduğu gibi kabul etmek tarihsel yanlışlara yol açmaktadır. Bu dini bilimlerde olduğu kadar tarih gibi sosyal bilimlerde de önemli bir tartışma konusudur.

Üçüncüsü râvilerin dikkatsizliğidir. Râvilere aşırı güven, haberlerde yanlışlığa neden olabileceği gibi râvilerin haberleri anlama, aktarma ve yorumlamasında da sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu durumda sorun, râviye güvenen kişide değil, bizzat râvinin kendisindedir. Râvi, her zaman iyi ve sağlıklı bir zihne ve araştırmacı bir ruha sahip olmayabilir. Böyle durumlarda haberi doğru aktarmayı istese de başaramayabilir.

⁶ Mukaddime, C I, Sh.198-200, Çev: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.

Dördüncü yanıtıcı faktör, ayıklama sırasında karşımıza çıkan yetersizliktir. Haberlere yapay şeylerin ve yalanların karışması durumunda, bunları birbirinden ayırt etmek bir yol ve yöntem gerektirmektedir. Râvilerin ve râvilerden haberleri alan tarihçilerin ayıklamadaki yetersizlikleri de tarihçilikte yanıtıcı bir unsur olmaktadır. İbn-i Haldun özellikle bu noktada getirdiği yenilikle tarihi içine düştüğü açmazdan kurtarmıştır.

Beşincisi, yöneticilere yaranmak, yani dalkavukluktur. Tarihçilik, bağımsız bir meslek olmak yerine çoğunlukla yöneticilerin himayesi altında yürütülen bir uğraş olmuş ve salt bu nedenle pek çok tarihçinin ayağı kaymıştır. İbn-i Haldun, siyasete ve yöneticilere bağımlı olan tarihçilerin efendilerine yaranmak için olayları ve haberleri çarpıttıklarını belirtmektedir. Ona göre tarihçi sadece fırkacılık ve mezhepçilik gibi taraftarlıktan değil, yöneticiler ve siyaset karşısında da taraflı ve bağımlı kalmaktan kaçınmalıdır.

Altıncı ve son faktör, umranın tabiatını bilmemektir. Umran, toplumsal yaşamı ve bu yaşamın farklı biçimlerini (bedevilik ve hadarilik) ifade etmektedir. İbn-i Haldun'a göre toplumsallığın belirli bir doğası bulunmaktadır. Tarihçiler çoğu zaman bunun farkında değildirler. Bu noktada İbn-i Haldun'un parmak bastığı en önemli konu, "toplumsal değişim" meselesidir.

Tüm bu faktörler dikkate alındığında, tarihçi için şu söylenebilir: O, bilgi üretim sürecinde tarihsel, toplumsal ve siyasal faktörlerin etkisi altındadır. Bilim insanı olarak tarihçi, çağından ve çağının ruhundan bağımsız değildir. Eğer bilimsel anlamda bir tarihçilik yapmak istiyorsa, mesleki ve zihni bağımsızlığını korumalı ve hakkı hak olduğu için ifade etmelidir. İbn Haldun, İslam tarihinde bilinen geleneksel bir yöntemi yeterli bulmamış, onu geliştirmeye çalışmıştır. Ona göre haberlerin kaynağı olan raviler arasındaki zincirin doğru ve sağlıklı kurulması önemlidir, ama yeterli değildir. Buna ek

olarak rivayet edilen haberlerin zamanın olgularıyla uygunluk arz etmesi gerekir. Bu noktada “umran bilgisi” (bir nevi sosyoloji) son derece önemlidir.

İbn Haldun’un bir bilim olarak tarihe en önemli katkısı, sosyolojiyi tarihin bir yöntemi olarak belirlemiş olmasıdır. Ona göre tarih ve sosyoloji birbirinden ayrılmayan iki akraba disiplindir. Her ikisi de toplumu ele alır ve analiz eder. Tarih toplumun geçmişini, sosyoloji ise bugününü inceler. Bugünü anlamak için geçmişi, yani tarihi derinliği bilmek gerekir. Ancak tarihçi de umran bilgisiyle, tarihi haberleri test etmeli ve sosyolojiyi bir yöntem olarak kullanmalıdır.

Şüphesiz ki tarih bilimi, 19. yüzyıldan itibaren yöntem olarak daha da geliştirilmiş ve sosyal bilimin önemli bir dalı haline gelmiştir. Özellikle Annales Okulu tarihi sosyoloji, psikoloji ve antropoloji gibi birçok disiplin ile aynı paydada birleştirmiştir. Bu bütüncül anlayış yani Annales’in multi-disipliner yaklaşımı tarih içerisindeki birey ve yaşantısı ile tarih denen süreci anlamayı hedeflemektedir. Günümüzde tarihçi, sadece siyasal tarihle yetinmeyen, tarihi sosyal, siyasal, kültürel ve gündelik hayat gibi tüm yönleriyle ele alan, farklı belgeleri titizlikle birbiriyle karşılaştırarak, tarihte yaşamış farklı kişi ve kesimlerin bakış açılarını birleştiren ve tüm bunlardan kendisi bir sonuca giden çok yönlü bir bilim insanıdır.

Tarihçiliğin farklı aşamalardan geçerek günümüze geldiği dikkate alınırsa bu süreçte çeşitli tarihçi tiplerinin ortaya çıktığı söylenebilir. İbn-i Haldun’a göre Arap-İslam tarihçiliği dört aşamadan geçmiştir.⁷ İlk dönem Müslüman tarihçiler genel ve kapsamlı çalışmalar yapmışlardır. Daha sonra gelenler, bu genel tarih yazımını derinleştirmeye ve daha sınırlı çalışmalara yönelmişlerdir. Her ne kadar bu ikinci kuşak yazarlar, yerel tarihçiliği genel

⁷ Mukaddime, Sh. C I, 159-160, Çev: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.

tarihçilikten soyutlamışlarsa da önemli hizmetler yapmışlardır. Genel tarihçilerin göz ardı ettikleri yerel olaylar ve ayrıntılar üzerinde durmuşlardır.

Bu kuşak yazarların ardından taklitçi bir yazar kuşağı gelmiştir. Bunlar hemen hemen orijinal hiçbir iş yapmamışlardır. Zekâ ve becerileri kıt olduğu için öncekileri taklit etmekten başka bir yol tutmamışlardır. Bunların en büyük yanılması, zamanın geçmesiyle toplum ve toplumların durumlarında meydana gelen değişimleri görememiş olmalarıdır. Yeni durumları bilmedikleri gibi eski durumları da bağlamından kopartarak, olayların sebep ve sonuçlarını birbirinden ayırt etmeden aktarma yapmışlardır. Dördüncü kuşak tarih yazarlarıyla birlikte tarihçilik, bir takvimciliğe dönüşmüştür. Bu son kuşak tarihi iyice kısa ve dar tutmuşlar; hemen hemen hükümdarların adlarını ve dönemlerini sıralamaktan başka bir iş yapmamışlardır.

Arap-İslam tarihçiliğinin geçirdiği aşamalara bağlı olarak dört tip tarihçiden bahsetmek mümkündür:

- 1) Genel tarihçi;
- 2) Yerel tarihçi;
- 3) Taklitçi tarihçi;
- 4) Takvim tarihçisi.

Pekiyi, Türk-Osmanlı ve Cumhuriyet tarihçiliği farklı mıdır?

Osmanlı tarihçiliği önemli oranda vakanüvislerin tarihçiliğidir. Vakanüvis, Osmanlı Devleti'nde zamanın olaylarını tespit etmek ve yazmakla görevli devlet tarihçisidir. Bu tarihçi sarayda oturur ve olayları sarayın gözünden görür. İlk Osmanlı vakanüvisi Naima olarak bilinir. Onun eseri “Tarih-i Naima”nın ön plana çıkmasının değişik amilleri vardır. Bunlar arasında eser telif edilirken yararlanılan eserler cömert bir şekilde kullanılmış ve isimleri zikredilmiştir. Eserde kendi döneminde olmayan harika bir tarihi

tasvir ve olayın kurgusu vardır. Diğer bir özellik ise; olayın perde arkasını sağlıklı bir şekilde neden sonuç ilişkisi içinde vermesidir.⁸

Cumhuriyet döneminde vakanüvisin yerine “Resmi tarihçi” denilen bir tip geçmiştir. Resmi tarihçi, yakın tarihte olup biten olayları kurucu iradenin çıkarları ve politikaları doğrultusunda yazmış ve yorumlamıştır. Resmi tarihçinin iki temel özelliği ayırt edilebilir. Birincisi yeni dönem adına geçmiş karşısında redd-i miras içinde olmasıdır. Yeniyi yüceltmek adına eski dönemi olabildiğince karikatürize etmiştir. İkincisi yeni dönemde olup bitenleri “Tek Adam”a bağlamıştır. Ülkenin kurtuluşundan yeniden inşasına kadar her aşamada lider merkezi bir bakış açısı vardır. Lideri yüceltmek ve takdis etmek, sanki onun temel görevidir.

Gerek vakanüvis gerekse resmi tarihçilik, kaçınılmaz bir biçimde alternatif ya da gayri resmi tarihçiliği beraberinde getirmiştir. Bu yeni tarihçilik, resmi tarihin söylediği yalanları ve çarpıtmaları ortaya koyan ve tarihi olduğu gibi ortaya koymak isteyen bir tarihçiliktir. Ne var ki onun bir tepki olarak ortaya çıkmış olması, ona bazı sınırlamalar getirmiştir.

Özlemek gerekirse; farklı tarihçi tiplerinin olduğu inkâr edilemese de tarihçilerin şu noktalarda ortak bir zihniyete sahip oldukları söylenebilir:

Tarihçi, öncelikle olayları tarihsel süreçler ve aşamalar şeklinde ele alır -ki biz buna “süreçsel yaklaşım” diyebiliriz. Süreçsel yaklaşım aynı zamanda her şeye dinamik bir perspektiften bakmayı da beraberinde getirmektedir. Bu açıdan tarihçiler sosyologlara yaklaşırlar.

İkincisi belirli bir dönemi ya da alanı kendisine çalışma alanı olarak belirleyen tarihçi, dünyaya buradan bakar. Sözgelimi yükseliş dönemini

⁸ Bolat, Kasım, “Naima’ya Göre Devlet Adamları Arasında Muhalefet”, Sh. 93, Tarih Okulu, Sonbahar-Kış 2012, Sayı XIII, 89-114.

alışan biri olaylara iyimser yaklaşırken, özölme dönemini çalışan biri daha çok karamsar bir bakış açısına sahiptir. Yine siyasi tarih çalışan bir kimse, sosyal tarih çalışandan farklı bakar. Siyasi tarihçi, olaylara saray açısından, sosyal tarihçi ise sosyal gruplar ve kesimler açısından yaklaşır.

Üçüncü olarak tarihçi açısından bir şeyin önemi, onun tarihi olmasından kaynaklanır. Sözelimi büyük bir devlet ya da millet olmanın şartı, tarihsel olarak uzun ve şanlı bir geçmişe sahip olmaktır. Yeni kurulan devletlerde böyle bir özellik olmadığı için o önemsizdir. O devletleri kuran milletler de önemli milletler kategorisinde yer almazlar. Hatta bu devlet ve milletlerin birçoğu uyduruktur, yani bu devletlerin sınırları cetvelle çizilmiştir ve yeni sahiplerine armağan edilmiştir.

Son olmasa da önemli bir başka özellik, tarih sadece geçmişten ibaret değildir, tarih bugünü de belirlemiştir. Bugünü anlamak için sadece ana odaklanmak dar bir bakış açısıdır. Bugünü geçmişin penceresinden görmek gerekir. Orta ve uzun zamanların tarihi, akışın ve gidişatın nereye olduğunu gösterir. Fütürolog olmak için önce tarihçi olmak gerekir!